

DESCARTES IN AMSTERDAM

HANS DOOREMALEN
DESCARTES
IN AMSTERDAM

FILOSOFISCHE DETECTIVE

Boom

© Hans Dooremalen, Tilburg 2018
© Boom uitgevers Amsterdam, 2018

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprerecht te Hoofddorp (Postbus 3060, 2130 KB, www.reprerecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Verzorging omslag: bij Barbara

Verzorging binnenwerk: Marry van Baar

Afbeelding omslag: Het oude stadhuis te Amsterdam bij winter door Abraham Beerstraten, Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam. Foto: © Studio Tromp Rotterdam

Kaart van Amsterdam: © Marcel Groenen

Portret van René Descartes door Frans Hals, 1649. Musée du Louvre, Parijs.

ISBN 978 90 2441 967 8

NUR 305, 730, 342

www.boomfilosofie.nl

www.bua.nl

Voor mijn moeder

De eerste regel was dat ik nooit iets voor waar zou aannemen waarvan ik niet zelf de waarheid op evidente wijze inzag, dat wil zeggen dat ik een overhaast of vooringenomen oordeel zorgvuldig zou vermijden, en mijn oordeel uitsluitend zou baseren op wat zich zó helder en zó welonderscheiden aan mijn geest zou voordoen dat ik er niet meer aan kon twijfelen.

Ten tweede zou ik elk te onderzoeken probleem eerst in zo veel stukken verdelen als mogelijk en voor een juiste oplossing noodzakelijk zou zijn.

Mijn derde stelregel was dat ik mijn gedachten volgens een bepaalde orde zou doen verlopen, dat wil zeggen dat ik zou beginnen met de meest eenvoudige dingen, die het makkelijkst te kennen zijn, en langzaam, als het ware stap voor stap, zou opstijgen tot de kennis van de meest ingewikkelde zaken, en zelfs een orde zou veronderstellen tussen de dingen die van nature niet op elkaar volgen.

Ten slotte zou ik voortdurend een zo volledig en zo systematisch overzicht maken dat ik zeker niets zou vergeten.

René Descartes

AMSTERDAM

1634

- 1 Westerkerk
- 2 Woning van de familie Sergeant
- 3 Oost-Indisch Huis
- 4 De Dam met het stadhuis
- 5 Jan Roodenpoortstoren
- 6 Bullebaksluis
- 7 Woning van de familie Bartolotti
- 8 Anatomiekamer
- 9 Woningen Van Baerle en Vos
- 10 Athenæum Illustre
- 11 Woning van Reael
- 12 Het doolhof
- 13 Winkels van Jansen en Blaeu
- 14 Comptoir

1000 m

PROLOOG

De vroege ochtend van 2 oktober 1634

Het was nog donker toen koster Albert Hermans de Westerkerk binnenging. Hij haalde een doek en een pot bijenwas uit zijn tas en liep naar de stoelen in het midden van de kerk. Hij was nog maar net begonnen om de eerste in de rij met was in te smeren, toen zijn oog op de deur naar het kerkhof viel. Die stond open. Hij legde de doek op de rieten zitting van de stoel en liep erheen om hem te sluiten. Vlak voordat hij de deur dichtdeed, zag hij vlak bij de zuidmuur een lichte schittering. Lag daar iets in de sneeuw? Hermans ging op onderzoek uit. Halverwege het kerkhof glinsterde een rapier in het maanlicht. Een naakte man had de greep ervan omklemd. Hij lag op zijn rug naast een levensgroot symbool in de sneeuw: een kruis in een cirkel in een vierkant. De koster stopte even. Was dit het werk van satanisten? Aarzelend liep hij verder naar de man. Voorzichtig voelde hij aan diens schouder – die was koud. Zijn lippen waren blauw en zijn wimpers waren bevroren.

Hier moest hij direct de schout bij gaan halen.

* * *

Maandag 2 oktober 1634

De tweede dag van oktober was de eerste echt koude najaarsdag. De laatste dagen van september had het al licht gevroren. De winter verandert de lucht die je inademt. Je kan de vorst proeven. Nog voor ik naar buiten keek, wist ik al dat het gesneeuwd had. Ik stond op, keek uit het raam en zag Amsterdam onder een dun wit laagje. Ik haastte me om monsieur Descartes wakker te maken. De vorige winter was uitzonderlijk mild geweest en hij had slechts een enkele sneeuwvlok kunnen bestuderen. Ik klopte op zijn deur en Helena deed open.

‘Goedemorgen Helena, wil je monsieur Descartes wekken en hem zeggen dat het gesneeuwd heeft? Wellicht is dit de enige sneeuw die dit jaar valt en hij zal het ons kwalijk nemen als we hem tot in de middag laten slapen.’ Doordat mijn meester zijn leven lang al een zwakke gezondheid had, had hij de gewoonte ontwikkeld om lang in bed te blijven liggen. Als kind was hij bleek en had hij een droge hoest. Op het college van La Flèche had hij daarom zelfs toestemming van de schoolleiding om ’s ochtends lessen te missen.

*

In 1630 voltooidde ik de studie medicijnen aan de universiteit van Limoges. Aan de pijn en ellende van zieke mensen bleek ik maar niet te kunnen wennen, en na mijn studie had ik niet meer de

ambitie arts of chirurgijn te worden. Mijn lieve moeder had in haar vriendenkring rondgevraagd of er niet ergens een baan voor mij was waarbij mijn kennis over ziektes en het menselijk lichaam van pas kwam, zonder dat ik daadwerkelijk operaties uit hoofde te voeren. Via haar goede vriendin damoyselle Marguerite Ferrand hoorde ik dat een familielid van haar in de Verenigde Provinciën verbleef en een *valet de chambre* zocht die meer moest kunnen dan enkel kleren klaarleggen en brieven posten. Het familielid – damoyselle Marguerite Ferrand noemde hem monsieur Duperron de Poitevin – was op zoek naar een valet die kennis had van de beginselen van de medische wetenschap en van de wiskunde. Na een korte briefwisseling kreeg ik de baan. Monsieur Duperron de Poitevin bleek niemand minder dan de geleerde René Descartes te zijn. Hij huurde de tweede verdieping van het huis van de Engelse boekhandelaar Thomas Sergeant in de Westerkerkstraat. Ik kreeg de kamer aan de achterkant van het huis. Monsieur Descartes deelde de voorkamer met zijn huishoudster en verzorgster Helena Jans van der Strom. Tijdens zijn eerdere verblijf in Deventer, bij de geleerde Henri Reneri, had hij de protestantse Helena leren kennen. Hij had haar geschoold in de beginselen van de medische wetenschap en haar zodoende opgeleid tot zijn persoonlijke medische verzorgster. Omdat ze, naast huishoudster, nu ook de taak had om op zijn gezondheid te letten, was er niemand die er vreemd van opkeek dat ze bij monsieur Descartes op de kamer sliep.

*

Ik ging naar beneden om in de keuken te ontbijten en trof daar Anna, de huishoudster van de familie Sergeant. ‘Zijn wij de enigen die wakker zijn?’ vroeg ik.

‘Iedereen is al weg. De kinderen wilden zonder ontbijt al de sneeuw in. Het liefst zouden ze op de grachten gaan spelen, maar het ijs is nog veel te dun en op veel plekken ligt er nog helemaal geen ijs. Mevrouw Sergeant is met de kinderen meegegaan om

hen in de gaten te houden en mijnheer Sergeant is naar de boekwinkel van zijn zoon.'

Even later kwam Helena de keuken in. Ze begroette ons en vroeg Anna of er al ontbijt voor hen was. Anna had al een dienblad met havermout voor hen klaargezet.

'Clement?' vroeg Helena. 'Zou je willen gaan kijken wat de commotie op het kerkhof is? Monsieur Descartes wil graag weten wat er aan de hand is. Er zijn daar mensen, maar het is denk ik geen begrafenis. Heel goed kunnen we het vanuit ons raam niet zien.'

Monsieur Descartes had een bijzonder nieuwsgierige aard. Zelf noemde hij dat onderzoekend, maar hij wilde vaak ook alle achterklap weten. Helaas stond er een metershoge muur om het kerkhof. Dat was op zich prettig, want anders zouden monsieur Descartes en Helena elke dag de graven zien als zij opstonden. Hij had toch al een ongezonde obsessie met de dood. Laatst vertelde hij me dat hij wel twintig keer per dag beseftte dat hij dood zal gaan. Soms werkte dat verlammend, maar meestal motiveerde het hem juist om aan het werk te gaan.

*

Je kon op twee manieren op het kerkhof komen: via de kerk en via de poorten in de muur, waarvan alleen die aan de kant van de Keizersgracht werd gebruikt. Boven deze ingang was een doods-kop met een lauwerkrans in de gevel gemetseld. Links en rechts waren in de deurposten gebeeldhouwde schedels boven elkaar afgebeeld. In een zwarte marmeren steen onder de gelauwerde schedel was de spreuk *mors fidelium, est vitae perennis initium* gebeiteld.

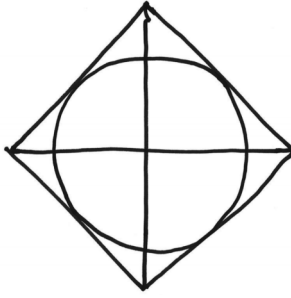
Een onderschout hield me tegen. Het kerkhof was afgesloten voor bezoekers. Door de openstaande poort zag ik dat er een paar mensen in de zuidoosthoek van het kerkhof bezig waren. De onderschout vertelde me dat schout Ten Grootenhuys door de koster was gewaarschuwd dat er een dode man op het kerkhof

lag. In eerste instantie meende de schout dat de koster een slechte grap maakte, maar hij had al snel doorgehad dat hij serieus was. De man op het kerkhof was naakt en lag volgens de koster in een cirkel die in de sneeuw getekend was. Door de ongewone omstandigheden concludeerde hij direct dat de man vermoord was en daarom had hij de kerk en de poort van het kerkhof op slot gedaan en was hij de schout gaan verwittigen. Die schout, zo vertelde de man bij de poort me, was nu onderzoek aan het doen. Blijkbaar had de man weerstand geboden, want hij had een rapier in zijn blauw bevroren hand. Meer wist de onderschout me niet te vertellen, want hij was zelf het kerkhof ook niet op geweest.

*

De Westerkerk, waarachter dit kerkhof lag, was nog niet voltooid. Aan de toren werd nog gebouwd, maar vanwege de vroeg ingezette kou lag het werk even stil. Ik beklom de steiger. Een aantal mannen was bezig met het onderzoek en een van hen herkende ik inderdaad als de schout. De cirkel in de sneeuw was vanaf de steiger goed te zien en de speurders waren zo verstandig geweest om die intact te laten. Een van de mannen was bezig om een schets te maken van de figuur in de sneeuw die naast een cirkel ook een aantal rechte lijnen bevatte.

In tegenstelling tot wat de onderschout aan de poort gezegd had, lag de man niet in de cirkel, maar aan de rand ervan. Vanuit mijn perspectief lag hij achter de cirkel. De lijnen vormden een kruis in een vierkant en de cirkel was binnen het vierkant getekend. De man was niet door sneeuw bedekt. Hij had waarschijnlijk het kerkhof betreden nadat de sneeuw gevallen was. Ik nam de situatie in me op en ging direct naar huis om een schets te maken, zodat ik die aan monsieur Descartes kon tonen.

Mijn meester stond in de tuin sneeuwvlokken te bestuderen door een lens. Hij was een kleine man van achtendertig jaren oud met een groot hoofd en een grote neus, donkere ogen, een hardos die ooit zwart was geweest en waarin nu een paar grijze haren zichtbaar waren. Zijn snorretje en puntbaard waren nog wel helemaal zwart. Hij droeg altijd broeken, hemden en kousen van zijde, die hij kocht in De Rechtvaardige Trouw in de Warmoesstraat. Bij koud weer en als hij uitging – zoals nu – droeg hij daaroverheen wollen kleding zoals zijn zwarte mantel en hoed van kastoor.

Ik overhandigde hem mijn schets en vertelde hem dat ik het kerkhof niet op was geweest. Hij bekeek mijn tekening aandachtig.

‘Begrijp ik het goed dat de man tussen deze figuur en de zuidmuur lag?’

‘Ja, op zijn rug en hij had een rapier in zijn hand.’

‘Kon je vanaf de steiger zien hoe de goede man gestorven was? Had hij bijvoorbeeld een wond of lag er bloed in de sneeuw?’

Verbaasd realiseerde ik me nu pas dat ik geen bloed in de sneeuw had gezien. Een grote plas donker bloed zou enorm hebben afgestoken tegen de witte sneeuw. ‘Als er al bloed heeft gevloeid, ligt het onder het lichaam, of het was maar heel weinig. Vanaf de steiger gezien leek hij aan de voorkant geen wond te hebben. Maar hij zou natuurlijk best aan zijn rug verwond kunnen zijn.’

‘Hoewel deze bijzondere situatie wijst op een niet-natuurlijke dood, lijkt het onwaarschijnlijk dat hij bijvoorbeeld in een duel

gedood is,' constateerde monsieur Descartes. 'We hebben hier met niets minder dan een serieus mysterie van doen, mijn beste Clement. Een mooie gelegenheid om mijn methode te testen en eventueel te verbeteren.' Hij boog zich weer voorover om de sneeuw te bestuderen. 'Vraagt u morgenvroeg aan de schout of hij weet hoe de man om het leven is gekomen. Als de zaak nog niet is opgelost, kan ik me er desgewenst over buigen. Ik kan dan aantonen dat mijn methode niet alleen voor wetenschappelijke vraagstukken de oplossing zal leveren, maar ook voor mysteries van dit type. En wilt u ook zo goed zijn morgen een brief naar père Mersenne voor me te posten?' vervolgde hij terwijl hij door zijn lens tuurde. 'Ik denk dat hij mijn vermoeden kan bevestigen waarom de man naakt was.'

Het was mij een raadsel waarom iemand in Parijs het antwoord zou kennen op de vraag waarom een dode man in Amsterdam geen kleren aan had. Maar ik had al geleerd dat monsieur Descartes weinig of niets prijs gaf van zijn denkproces totdat hij zeker was van zijn conclusies. Dat was een belangrijk onderdeel van zijn methode.

* * *

Dinsdag 3 oktober 1634

De meeste sneeuw was tegen gisterenavond gesmolten en de tuinen aan de Keizersgracht waren weer grijs en dor. Alleen wat tuinhoeken waar eerder veel sneeuw in was gewaaid en de takken van een aantal jonge kastanjabomen waren nog een klein beetje wit. Het had die nacht wel weer wat gevroren, zodat er nog steeds een dunne laag ijs op de grachten lag. Ik was op weg naar het stadhuis op de Dam. Een rat schoot het gebouw uit toen ik onder de arcade bij de ingang door liep. Bij de deur van de vierschaar stond dezelfde onderschout die gisteren bij de poort van het Westerkerkhof had gestaan. Ik sprak hem aan en vroeg hem of hij of de schout me meer kon vertellen over de naakte man op het kerkhof.

‘Ik vrees dat ik u niet veel verder kan helpen,’ antwoordde hij. ‘De schout heeft zijn bevindingen niet met mij gedeeld. Ik heb alleen maar bij de poort op wacht gestaan.’

‘Is hij nu op het stadhuis? Mijn meester, monsieur Duperron de Poitevin, zou graag meer weten over de omstandigheden waarin de man gevonden is. Hij heeft namelijk het idee dat hij behulpzaam kan zijn bij het onderzoek.’

Ik gebruikte het pseudoniem dat monsieur Descartes zelf vaak hanteerde. Mijn meester leeft graag als een kluizenaar. Het moge paradoxaal klinken, maar dat was een van de redenen waarom hij in Amsterdam wilde wonen. In de drukte van de stad kon hij in alle anonimiteit leven en werken. Monsieur Descartes grapte wel eens dat hij de enige was in de hele stad die zich niet met handel

bezighield. Men liet hem met rust, zodat hij zijn filosofie kon ontwikkelen. Zolang niemand kwaad in de zin had, was het niet erg om onder de mensen te zijn. Maar als je in een zoektocht naar de waarheid onderweg de heersende klasse tegen je in het harnas joeg, was het volgens monsieur Descartes verstandiger ervoor te zorgen dat je niet te vinden was. *Bene vixit, bene qui latuit*. In Amsterdam genoot hij zowel de rust van de eenzame afzondering als de gemakken van een stad.

De onderschout keek bedenkelijk en negeerde de opmerking over de hulp van monsieur Duperron de Poitevin. Mogelijk zag hij het aanbieden daarvan als een verkapte aanname dat de schout en zijn onderschouten hun werk niet verstonden.

‘Schout Ten Grootenhuys is naar het Oost-Indisch Huis. Daar is vannacht ingebroken in het kaartenarchief.’ Het was maar de vraag of de schout tijd voor me zou hebben, maar ik besloot toch daarheen te gaan. Ik lichtte mijn hoed bij wijze van groet en stak de Dam over in de richting van de Warmoesstraat.

*

Het Oost-Indisch Huis was het bestuursgebouw van de voc – de *Generale Vereenichde Geoctroyeerde Oost-Indische Compagnie in de Geunieerde Nederlanden*. De eerste handelsmissies naar Oost-Indië waren ooit door een vijftal Hollandse en één Zeeuwse maatschappij ondernomen, die elkaar onderling beconcurrerden. In 1602 werd daarom besloten tot de oprichting van de voc, waarbij Johan van Oldenbarnevelt beargumenteerd had dat dit ten nadele zou zijn van de Spaanse vijand en ten voordele van het vaderland – waarmee hij vooral de machtige, Amsterdamse koopliedenfamilies bedoelde. Het was niet ongebruikelijk dat familieleden elkaar aan de juiste posities in handel en politiek hielden. Overigens was de oprichting van de voc ook voor Van Oldenbarnevelt zelf niet ongunstig: hij stak vijfduizend gulden in de compagnie, zodat hij kon meeprofiteren van de lage handelskosten in Azië. Daar werd lang niet altijd daadwerkelijk handel-